

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

1ER CONGRÉS INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

GOVERN I SOCIETAT A LA HISPÀNIA ROMANA
NOVETATS EPIGRÀFIQUES

HOMENATGE A GÉZA ALFÖLDY

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

1ER CONGRÉS INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

GOVERN I SOCIETAT A LA HISPÀNIA ROMANA
NOVETATS EPIGRÀFIQUES
HOMENATGE A GÉZA ALFÖLDY

TARRAGONA, 29-30 DE NOVEMBRE I 1 DE DESEMBRE DE 2012

EDICIÓ A CURA DE
JORDI LÓPEZ VILAR

TARRAGONA, 2013

Comitè científic

Maria Adserias Sans – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Lluís Balart Boïgues – Museu d’Història de Tarragona
Jordi López Vilar (secretari) – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Joan Josep Marca – Fundació Privada Mútua Catalana
Ramón Marrugat Cuyàs – Fundació Privada Mútua Catalana
Maite Miró i Alaix – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Antoni Pujol Niubó – Fundació Privada Mútua Catalana
Isabel Rodà de Llanza – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Francesc Roig i Queralt – Fundació Privada Mútua Catalana
Jordi Rovira Soriano – Reial Societat Arqueològica Tarraconense
Joaquín Ruiz de Arbulo – Universitat Rovira i Virgili. Càtedra d’Arqueologia
Francesc Tarrats Bou – Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

© de l’edició, Fundació Privada Mútua Catalana

© del text, els autors

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s’indiqui el contrari

Primera edició: Novembre de 2013

Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Disseny de la coberta: Llorenç Brell

Fotografia de la coberta: Jordi Rovira

Dipòsit Legal: T-1364-2013

ISBN: 978-84-616675-2-9

ÍNDIX

Presentació	9
Balanç del 1er Congrés Tarraco Biennal	11
Cuestiones epigráficas del <i>conventus Carthaginensis</i> (<i>Hispania citerior</i>), con algunas contribuciones póstumas de Géza Alföldy. JUAN MANUEL ABASCAL	13
La imagen epigráfica de la dinastía Flavia en el Occidente romano: las inscripciones de Roma. JAVIER ANDREU	35
Clientela y patronos en Hispania. FRANCISCO BELTRÁN y FRANCISCO PINA	51
Dinámica socioeconómica en la Tarraconense oriental a finales de la República y comienzos del Imperio. El comercio del vino a través de la epigrafía anfórica. PIERO BERNI y JORDI MIRÓ	63
Géza, László, Tarragona. Recuerdos de mi primer encuentro con Géza Alföldy en Tarragona, 11 de octubre de 1986. LÁSZLÓ BORHY	85
“Vertige de la liste”. MIREILLE CORBIER	99
Los <i>Argentarii</i> y las <i>societates</i> mineras en la zona de <i>Carthago Nova</i> . BORJA DÍAZ ARIÑO y JUAN ANTONIO ANTOLINOS	115
Tavole in bronzo: note tecniche. ANGELA DONATI	121
Novidades epigráficas dos <i>conventus Scallabitanus</i> e <i>Pacensis</i> . JOSÉ D’ENCARNAÇÃO	125
Géza Alföldy y las inscripciones romanas de <i>Tarraco</i> (1975-2011): novedades y nuevas perspectivas. DIANA GOROSTIDI	135
La inscripció més antiga d’ <i>Auso</i> (Vic) i el context preaugustal. ANNA GUTIÉRREZ GARCIA-M., IMMA MESTRES i ISABEL RODÀ	145
Aspectos generales del hábito epigráfico en el <i>conventus Caesaraugustanus</i> . ÁNGEL A. JORDÁN	153
<i>Glandes inscriptae</i> a l’ <i>ager Tarraconensis</i> . JORDI LÓPEZ VILAR	175
Un apunt sobre Géza Alföldy i les fonts epigràfiques tarragonines manuscrites dels segles XVI i XVIII. JAUME MASSÓ	185
Honrar al esposo: presencia femenina e influencia pública en la <i>Hispania</i> romana. MILAGROS NAVARRO	193
Gobierno e identidad en la <i>Lusitania</i> romana. FRANCISCO JAVIER NAVARRO	209
Funcionarios senatoriales y ecuestres con cargos en <i>Hispania citerior</i> y en <i>Germania</i> . PABLO OZCÁRIZ	219

Nuevos datos sobre las confiscaciones de Septimio Severo en la Bética. JOSÉ REMESAL	233
<i>Amico ac magistro optimo et praestantissimo</i> . La ‘memoria’ negli epitaffi dell’ <i>Hispania citerior</i> . CECILIA RICCI	247
La legión de Marte y la fundación de la colonia <i>Tarraco</i> . JOAQUÍN RUIZ DE ARBULO	263
<i>Augusta Emerita</i> : novedades epigráficas, testimonios arqueológicos e interpretaciones históricas. JUAN CARLOS SAQUETE y JOSÉ M. ÁLVAREZ	279
Roads and towns along the border of <i>Hispania Citerior</i> . MANFRED SCHMIDT	291
Las inscripciones con <i>litterae aureae</i> en la <i>Hispania ulterior</i> (<i>Baetica et Lusitania</i>): aspectos técnicos. ARMIN U. STYLOW y ÁNGEL VENTURA	301
Resums	341

GLANDES INSCRIPTAE A L'AGER TARRACONENSIS

Jordi López Vilar, *Institut Català d'Arqueologia Clàssica*

Des de la publicació del llibre sobre les inscripcions romanes de l'ager *Tarraconensis*, l'any 2010¹ he tingut notícia de nous epígrafs existents en col·leccions particulars². Entre aquests, destaquen per la seva novetat a les nostres terres una sèrie de projectils de fona que duen inscripcions (*glandes inscriptae*). Els seus posseïdors m'han deixat els materials per al seu estudi i no trobo una ocasió millor que aquesta per oferir-los al públic. Més encara tractant-se d'un homenatge a la figura de l'enyorat professor Géza Alföldy, a qui vaig tenir la sort de conèixer i tractar en les seves estades a Tarragona.

Començaré fent una descripció de cadascun dels conjunts per passar després a analitzar el significat

dels epígrafs i llur inserció en el context bèl·lic corresponent.

1. LES TROBALLES

1.1 PICAMOIXONS (VALLS, TARRAGONA)

Conjunt de 82 projectils de fona amb la inscripció SCAE procedents d'un jaciment inèdit ubicat en el terme municipal de Valls, al sud de Picamoixons, en una partida anomenada Els Plans³ (fig. 1). És un monticle en el límit septentrional del Camp de Tarragona situat estratègicament, ja que està flanquejat, al nord-oest, pel riu Francolí que domina

Figura 1. Vista del camp on es trobaren les bales de Picamoixons. Darrera els pins hi ha un pendent abrupte que domina el riu Francolí. Al fons, el Puig Cabrer, als peus del qual discorre la via romana que s'interna a la Conca de Barberà i a les terres de Lleida.

1. GOROSTIDI 2010.

2. Als propietaris de les quals vull agrair sincerament la cessió del material per al present estudi. Igualment vull agrair aquí els valuosos comentaris del meus col·legues Lucio Benedetti, Borja Díaz Ariño, Diana Gorostidi i Jaume Noguera.

3. Vegeu l'inventari a l'annex.

sobre una timba; i a l'est, per la via *in Hispanias* que unia Tàrraco amb Ilerda i que discorre només a 300 m, just abans de que aquesta s'interni en el congost de la Riba.

Les *glandes* (fig. 2) es van trobar concentrades en un radi d'uns 50 m, sense dubte dispersades per les successives passades de l'arada, en un lloc on la potència estratigràfica és quasi nul·la i la roca aflora arreu. Cal suposar que en origen estaven totes juntes, ja que d'haver estat utilitzades en un combat llur àrea de dispersió hauria estat molt més àmplia. A la zona es trobaren també 7 monedes que descriurem més avall. Sorprenentment no s'ha trobat cap fragment ceràmic i encara menys estructures, malgrat ser un camp conreat i per tant amb una visibilitat excel·lent pel que fa a la seva prospecció de superfície.

Interpretem el jaciment com un punt de control o d'acampada instal·lat per temps molt breu en algun moment de perill bèl·lic. Només així pot entendre's la total absència de restes ceràmiques. Les escasses monedes trobades es deuen sense dubte a pèrdues, igual que les *glandes*, que constitueixen un lot de munició que degué quedar oblidat per un descuit o bé a causa d'una fuga precipitada. En efecte, l'elevat nombre de projectils -82 que sumen un pes de gairebé 5 kg- no pot correspondre de cap manera a la munició personal d'un foner, no més perquè no és operatiu carregar amb tot aquest pes, sinó també perquè sabem que els *funditores* acostumaven a portar-ne un nombre relativament reduït.

Tots ells tenen una mateixa inscripció en la que s'hi pot llegir, en relleu, el text SCAE, que es mostra principalment en dues variants segons siguin les lletres més grans o més petites. En concret, n'hi ha 63 amb la primera variant (núm. 1 a 63 de l'inventari) i 19 amb la segona (núm. 64 a 82) (fig. 3).

Presenten una patina blanquinosa produïda per l'oxidació del plom. Tots poden atribuir-se al tipus 2 de la classificació de Völling, caracteritzat per la seva figura bicònica⁴. Aquest autor subdivideix aquest tipus en dues categories: 2a (morfologia angulosa) i 2b (amb trets més arrodonits). En el nostre cas es fa difícil concretar els subtipus, ja que entre els que són clarament del tipus 2a (com el núm. 3 del nostre inventari) i 2b (com el núm. 30), hi ha tota una gamma intermitja.

Les bales estan foses a motllo, com és habitual. De fet, en moltes pot observar-se encara la rebava en el lloc d'encaix entre les dues valves i fins i tot, en la part central superior, el punt per on entrava el plom fos (fig. 4). Algunes presenten defectes de

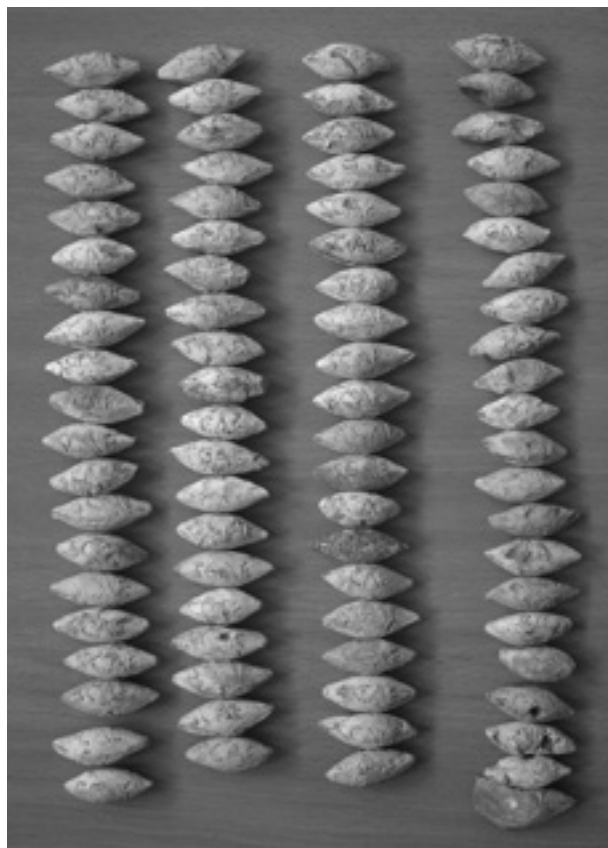

Figura 2. Conjunt de projectils trobat a Picamoixons.

Figura 3. Dues *glandes*, amb inscripcions de diferent mesura.

fabricació, principalment vacuoles i/o deformitats degudes a la manca de material o a l'ús de motllos amb material adherit (fig. 5). També aplanaments deguts a apilar-les quan encara estaven toves (com la núm. 80). Són les peces núm. 53, 61 a 63 i 78 a

4. VÖLLING 1990.

Figura 4. Un dels projectils on s'aprecia perfectament la rebava deixada pel punt d'unió de les dues valves del motlle i, al centre, el punt d'entrada del plom.

81; en total 8 de 82, per tant, poc menys d'un 10 %. La núm. 82 està parcialment tallada i aplanada per l'acció moderna de la maquinària agrícola.

La longitud de les *glandes* oscil·la entre els 5,2 i els 4,2 cm i l'amplada, entre els 2,1 i els 1,8 cm. Els pesos estan entre els 73,5 i els 52,9 g⁵. Les mitjanes del conjunt són les següents: Longitud: 4,75 cm⁶; Amplada; 1,98 cm; Pes: 60,70 g.

En un radi d'uns 100 m de les *glandes inscriptae* es trobaren, disperses, una sèrie de monedes que molt probablement guardin una relació amb la munició que estudiem. Sabem per referències del seu descobridor que hi havia un as romà amb cap de Janus bifront a l'anvers i un quinari que no hem pogut veure. Les cinc restants, un cop classificades, són un denari de Luci Corneli Escipiò l'Asiàtic de l'any 106 aC i quatre petits bronzes gals; 3 semiòbols de Massàlia i una d'indeterminada. La cronologia es mostra poc homogènea. El moment d'encunyació d'alguna moneda com el Janus bifront es data en els primers anys de l'ocupació romana. La única amb una datació concreta és el denari de L. Corneli Escipiò l'Asiàtic, de l'any 106 aC. Destaca el grup de monedes gal·les, un total de quatre divisors de bronze de poc valor; tres semiòbols encunyats a Massàlia i un d'indeterminat que té semblances amb part del numerari emès pels *Arverni*. La seva cronologia és bastant àmplia i acaba l'any 49 aC amb el setge a que fou sotmesa Marsella per Cèsar.

1.2 PRADES (TARRAGONA)

La següent troballa que hem de referir se situa a la vila de Prades (Tarragona), ubicada gairebé a 1000 m d'alçada sobre el nivell del mar, dalt de la serralada del mateix nom, la qual constitueix una veritable barrera natural entre el Camp de Tarragona i la plana de Lleida. Uns 1.700 m al sud de la

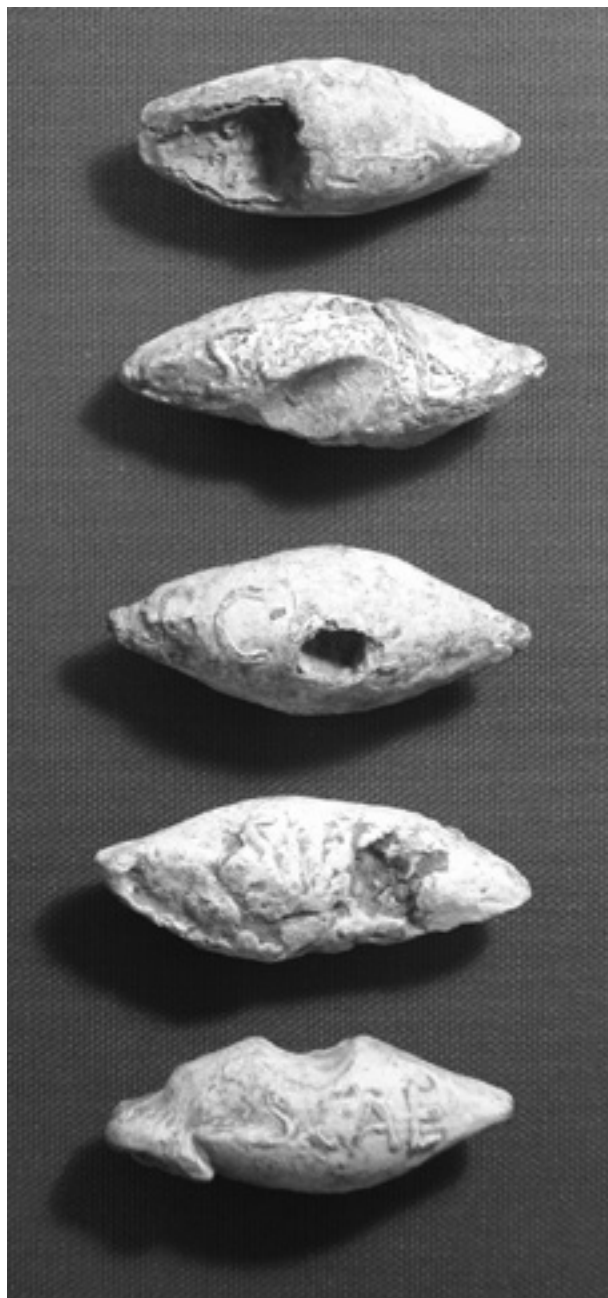

Figura 5. Mostra de *glandes* amb defectes de fabricació.

població hi ha un congost per on passa el camí que va a les terres del Priorat i de Tarragona. En el punt on acaba el congost i el camí entra a la planúria envoltada de muntanyes on s'aixeca la vila s'han trobat restes romanes, concretament dues bales de plom que tot seguit descriurem. En el mateix lloc es troben restes d'armament d'època medieval i moderna, cosa que indica que el lloc ha estat idoni per fer emboscades en diferents conflictes bèl·lics al llarg del temps.

5. No en tenim en compte algunes de defectuoses que presenten una evident manca de plom; núm. 63, 80 i 81, de 51,7, 50,7 i 47,3 g respectivament.

6. Excepte la núm. 82, que no és possible mesurar per estar tallada i deformada posteriorment.

Figura 6. Projectil de Prades (Tarragona) amb la llegenda SCAE.

Una de les *glandes* de la inscripció SCA[E] i és similar en tot a les anteriorment descrites. Mesura 4,3 x 1,5 cm i pesa 60,9 g. (fig. 6).

L'altra és diferent. Pot ubicar-se dins el tipus 1 de la classificació de Völling, però la mètrica és similar: 4,3 x 1,5 cm amb un pes de 61,6 g. Presenta dues inscripcions en la seva superfície, inscrita cadascuna en una cartel·la rectangular amb els angles arrodonits (fig. 7). La primera cartel·la fa 1,9 x 1,2 cm i dins hi ha el numeral XII precedit per un símbol molt esquemàtic de difícil interpretació que sembla un ull⁷. La segona cartel·la està parcialment perduda, de manera que no és possible conèixer la longitud; l'amplada és de 1 cm. En el seu interior s'hi llegeix també XII precedit per un signe força perdut i de molt difícil lectura. La tècnica emprada per marcar les inscripcions sobre els projectils és en aquest cas diferent. En efecte, s'aprecia que és una llegenda impresa a posteriori, després d'haver fabricat la bala. Es tracta d'una impressió a cop de martell (com una encunyació) d'un segell pla amb les lletres en negatiu que dona com a resultat la inscripció en positiu. Aquest sistema és molt minoritari, com pot comprovar-se en l'obra de Zangemeister⁸.

En aquest cas, el numeral XII pot associar-se amb quasi total seguretat amb la legió XII com veurem després, malgrat el numeral no estigui precedit per una L, com és habitual. Cal destacar el fet que ambdues bales s'hagin trobat juntes i presentin mides i pesos molt similars.

2. LA CRONOLOGIA

L'any 2005 es publicava un treball de Borja Díaz Ariño que constitueix un estat de la qüestió actua-

Figura 7. Projectil de Prades (Tarragona) amb la llegenda XII.

litzat sobre les *glandes inscriptae* hispanes⁹. L'autor, després d'un estudi exhaustiu, afirma que la totalitat de bales hispanes amb inscripció llatina pertany al segle I aC i s'enquadra en les guerres civils que tingueren Hispania com a teatre d'operacions, és a dir, el conflicte sertorià (79-72 aC) i l'enfrontament entre Cèsar i Pompeu (49-45 aC).

El petit lot monetari localitzat amb les *glandes* de Picamoixons ens ofereix una datació *post quem* de l'any 106 aC, per tant ens mena pràcticament al segle I aC, però sense més precisió. La troballa de Prades, en canvi, aporta la solució de la datació. El fet de trobar juntes dues bales, una amb la inscripció SCAE i una altra amb el numeral XII, ens inclina a considerar que totes dues són d'un mateix moment, tant si pertanyen a una sola facció com si són de dues faccions enfrontades entre elles. Si el XII fa

7. Té una certa semblança amb l'ull d'Horus, tot i que no coneixem paral·lels en altres *glandes* i no sabem quin sentit podria tenir en aquest context. Potser sigui simplement un ull significant allò de "allí on hi fico l'ull hi fico la bala". Hi ha menys probabilitats de que sigui un cap d'ocell (àguila?).

8. ZANGEMEISTER 1885: XIV. Vegeu també PERA 1997.

9. DÍAZ ARIÑO 2005.

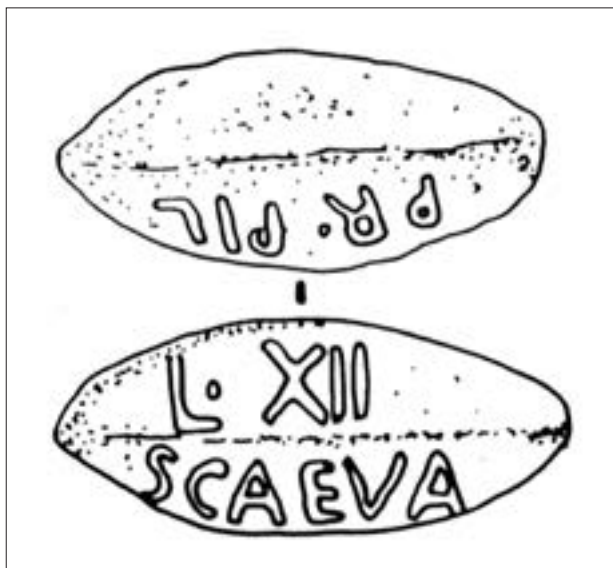

Figura 8. Dibuix de la bala de Perugia
(segons Keppie 1998: 124).

referència a una legió, com sembla lògic, l'acció només es pot situar en els primers enfrontaments de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu. En efecte, la legió XII va participar al costat de Cèsar en la campanya d'Ilerda l'estiu del 49 aC. Acabades les operacions va tornar a Itàlia el mes d'agost, i ja mai més la legió XII tornaria a trepitjar les terres d'Hispania¹⁰.

Creiem que aquesta és la datació que s'ha de donar a les nostres bales, tot i que això suposarà reinterpretar el significat de les altres dues bales amb la mateixa inscripció SCAE que fins ara estaven catalogades, trobades a Sanitja (Menorca) i a Montsó (Osca) respectivament. De l'assentament militar de Sanitja procedeix un projectil idèntic¹¹. L'equip que excava Sanitja relaciona la llegenda SCAE amb Quint Cecili Metel Pius, qui va lluitar contra Sertori. La seva lectura considera que la primera lletra és una Q retrògrada amb la panxa oberta i per tant hauria de llegir-se Q(uintus) CAE(cilius)¹². Aquesta interpretació topa amb dos greus inconvenients; el primer, forçar una S que es llegeix clarament per convertir-la en una Q; i el segon, separar en dues paraules el que n'és una, ja que no s'observa cap

interpunció ni separació significativa entre lletres. Al Cerro de la Alegría, on es coneix un jaciment indígena, s'hi han trobat nombroses bales, una de les quals amb la inscripció SCAE¹³ que també s'ha relacionat amb les guerres sertorianes¹⁴, tot i que és una troballa de superfície.

3. LA INSCRIPCIÓ SCAE

La lectura SCAE com Q(uintus) CAE(cilius), doncs, no ens sembla convincent. En realitat hi veiem una sola paraula que ha de correspondre al començament d'un *nomen* o *cognomen*. La recerca de paral·lels idèntics fora d'Hispania ha resultat infructuosa però hem localitzat dues *glandes* amb el nom *Scaeva* trobades a Perugia¹⁵ amb la següent inscripció: *L(egio) XII Scaeva // pr(imus) pil(us)* (fig. 8). Aquesta interessantíssima bala associa un *primus pilus* de nom Scaeva amb la legió XII, d'una manera similar –però no igual– a les dues *glandes* de Prades, com hem vist una amb la inscripció SCAE i l'altra amb el numeral XII. La bala de Perugia s'inscriu en el context del *bellum Perusinum* dels anys 41-40 aC entre Octàvia i Luci Antoni, per tant, 8 o 9 anys després del pas de la legió XII per terres hispanes.

Primer Mommsen¹⁶, després Zangemeister¹⁷ i finalment altres autors han escrit que potser aquest Scaeva és el mateix que esmenten les fonts clàssiques, un centurió de reconegut valor que va lluitar sota les ordres de Cèsar¹⁸. Però no és aquest l'únic militar nomenat Scaeva que documenten les fonts. Un repàs dels testimonis epigràfics descobreix la presència d'alguns soldats homònims que poden ser cronològicament enquadrats en la primera època imperial i al llarg del segle I dC.¹⁹ i altres inscripcions refereixen unitats militars que duen el nom de Scaeva, probablement en record del seu primer comandant o d'algun destacat personatge de la pròpia unitat²⁰. És més interessant per a nosaltres una *ala Scaevae* degut a la seva cronologia reculada. És una inscripció procedent de Minturnes datada sobre l'any 30 aC que recorda Quintus Ancharius,

10. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ 2003, 320-322.

11. NICOLÁS 1983: 246.

12. CONTRERAS *et alii* 2006b: 242.

13. DOMÍNGUEZ / MAESTRO 1994: 87.

14. CONTRERAS *et alii* 2006a.

15. ZANGEMEISTER 1885, n. 79.

16. MOMMSEN 1884: 142, nota 1.

17. ZANGEMEISTER 1885: 67.

18. Aquest Scaeva és citat pel mateix Cèsar (BC III 53) i en diverses fonts clàssiques, recollides en COWAN 2007, 269. Veure també FIELDS 2008, 127-128.

19. CIL 9, 1.621; CIL 3, 1.814; AE 2000, 1.002; AE 1943, 61.

20. CIL 13, 5.976 i 5.978; AE 1956, 54.

natural de Narbona, mort als 23 anys²¹, cosa que ha portat a alguns a suposar per aquesta *ala Scaevae* uns orígens d'època cesariana lligats a la guerra de les Gàl·lies. I encara més, s'ha escrit que va ser anomenada així en honor al conegut oficial de Cèsar que esmenten les fonts²².

No obstant el què acabem d'escriure, hi ha una segona possible lectura de la inscripció SCAE que podria relacionar el misteriós personatge amb Tàrraco, cosa que ja apuntà Borja Díaz²³. En efecte, el ric corpus epigràfic de la ciutat ens dona a conèixer un P. Mucius Scaevola (fig. 9).

En el fòrum de Tàrraco es va aixecar un monument dedicat a Pompeu l'any 71 aC, després de la seva victòria sobre els seguidors de Sertori, o potser una mica més tard, però en tot cas anteriorment a l'any 61 aC. N'ha quedat la inscripció: *[Cn(aeo) Po]mpei[o Cn(aei) f(ilio)/ M]agn(o) im[p(eratori) iter(um)]*. Uns anys després, el 49 aC, en el context de la guerra civil entre Pompeu i Cèsar, el monument fou destruït i la inscripció girada i gravada per l'altra cara amb una nova dedicatòria contenint un text simple, del mateix estil del que hi havia: *P. Mucio [-fil(io)] / Scaevol[ae]*²⁴.

Ens queda resoldre qui era aquest P. Mucius Scaevola que va ser mereixedor de tan alts honors en el fòrum de Tàrraco. La família dels *Mucii Scaevolae*, d'entrada, és força coneguda en la prosopografia de la Roma republicana, ja que alguns dels

seus membres van assolir fins i tot el consolat²⁵. Ara bé, no sabem on s'ha de situar el P. Mucius Scaevola esmentat en la inscripció de Tàrraco dins l'arbre genealògic familiar. Tenint en compte la cronologia de la inscripció, hom ha proposat que es tracti d'un fill de P. Mucius Scaevola Cordus, pontífex de Roma des dels anys 73/69 fins el 60 aC.

Està clar que Scaevola havia de tenir una important relació amb la ciutat perquè aquesta li dedicués un lloc d'honor al fòrum, substituint l'estàtua d'un personatge de la categoria del recent caigut Pompeu. Alföldy va proposar que hagués estat un possible llegat de Cèsar, però J. Ruiz de Arbulo, qui ha retornat recentment sobre el tema²⁶, creu que podria haver rebut l'encàrrec del mateix Cèsar de dirigir la fundació de la colònia, després de que la ciutat es constituís com a tal sota el nom de *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraconensis*. Responsable, per tant també, de la organització del territori per a l'assentament dels veterans procedents de la desmilitarització que va seguir la derrota de les tropes pompeianes de l'any 49. Així, tot i que oficialment Juli Cèsar fou el fundador de la colònia, l'executor sobre el terreny hauria estat P. Mucius Scaevola.

La datació de la segona inscripció coincideix aproximadament amb la cronologia de les bales. La vinculació que proposem entre els projectils amb la marca SCAE i P. Mucius Scaevola implica que

Figura 9. Inscripció opistògrafa CIL II², 14, 998 (foto: Arxiu MNAT / R. Cornadó).

21. CIL 10, 6.011. KÉPPÉ 1998: 151; BOWMAN *et alii* 1996: 381.

22. KÉPPÉ 1998: 151; BOWMAN *et alii* 1996: 381.

23. DÍAZ ARIÑO 2008: 256.

24. Fitxa de la inscripció a CIL II², 14, 998.

25. Vegeu els diversos *Mucii Scaevolae* recollits en BROUGHTON 1951-1952.

26. RUIZ DE ARBULO 2002.

aquest hauria participat com oficial d'alt rang en la campanya d'Ilerda sota les ordres de Cèsar. Per últim, la troballa de petit numerari encunyat a la Gàl·lia associat al lot de municions de Picamoixons reforça la seva relació amb la facció cesariana, atès que bona part de les seves tropes procedien d'aquella regió i algunes havien quedat entretingudes en el setge de Marsella²⁷.

4. CONCLUSIÓ

Els projectils de fona estudiats en aquest treball compten amb un valor afegit; coneixem la seva exacta procedència (fig. 10) i –malgrat que cap dels jaciments hagi estat objecte d'una excavació arqueològica– es pot intentar definir-los en funció de les seves característiques.

Hi ha un testimoni clar d'enfrontament bèl·lic. És la troballa de Prades, en el congost d'un camí de muntanya que comunica el Camp de Tarragona amb les terres lleidatanes a través del Priorat.

En aquest punt, com ja s'ha dit, s'han trobat restes d'armes de diferents èpoques²⁸, testimoni que és un punt estratègicament apte per a fer-hi emboscades.

La troballa de Picamoixons, situada en un punt de control de la via Tarraco-Ilerda, amb les 82 *glan-des* concentrades en un sol punt, sembla, com ja s'ha especificat, el resultat d'un descuit o d'una fuga precipitada. Per tant, no tant d'una acció de lluita com de l'establiment d'un punt d'acampada temporal o de guaita. Recorda en certa manera l'espectacular troballa d'Azuaga (Cáceres) on van aparèixer entre 1.900 i 2.000 projectils de plom que pesaven uns 100 kg. en un mateix punt perfectament ordenats, com si haguessin estat continguts en caixes, de les que només algunes portaven inscripció²⁹.

L'anàlisi dels punts de troballa respecte a la geografia del territori i respecte a l'àrea on es desenvolupà la batalla d'Ilerda, permet fer una sèrie de consideracions. El testimoni de les bales SCAE va de Menorca a Montsó. És especialment interessant el camí que traça aquesta unitat militar de foners en-

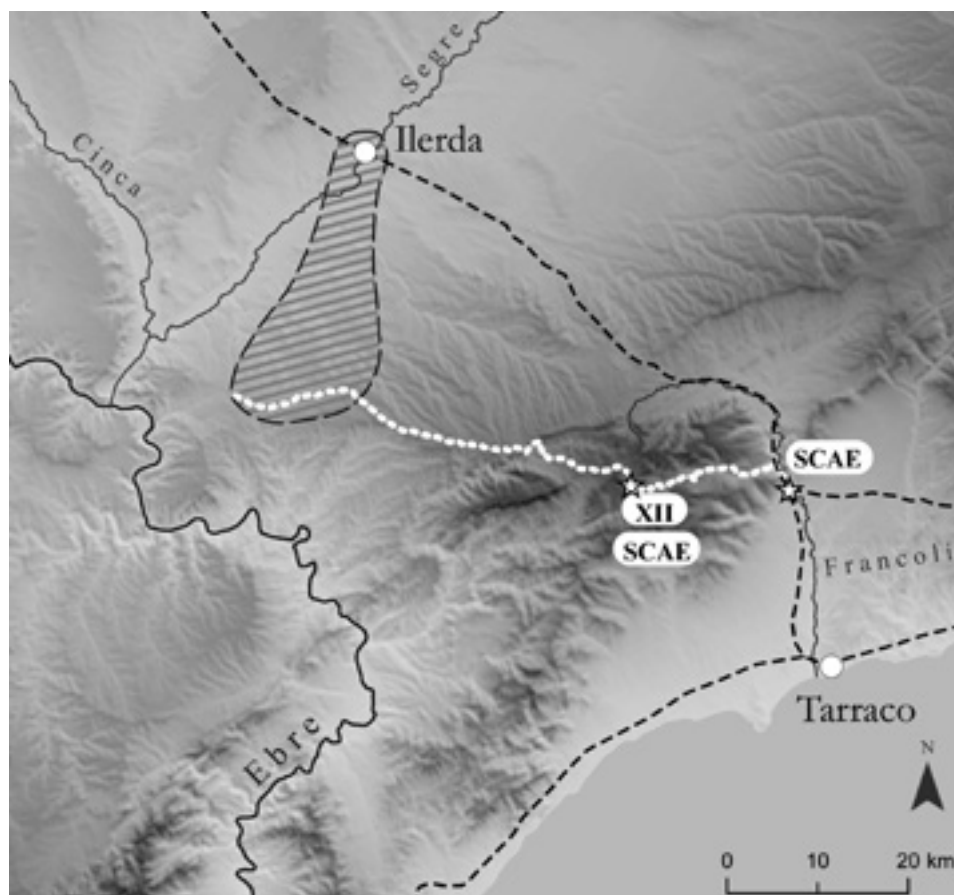

Figura 10. Mapa amb la situació de les troballes on hi figuren les ciutats de Tarraco i Ilerda i les principals vies de comunicació (línia discontinua negra). S'ha marcat l'àrea aproximada on es desenvolupà la campanya d'Ilerda (ratllada) i la probable ruta seguida per la unitat de foners SCAE des del Camp de Tarragona fins a terres lleidatanes, travessant les muntanyes de Prades (línia discontinua blanca) (mapa: Ignasi Fiz).

27. Referim especialment aquí els tres semiòbols marsellesos.

28. Per exemple, de les guerres carlines.

29. En aquella ocasió les marques Q.ME i Q.MET van permetre relacionar-los amb Q. Cecili Metel Pius i amb les lluites entre Metel i Sertori a Lusitània, sobre els anys 79-77 a.C. (DOMERGUE 1970). Vegeu també DÍAZ ARIÑO 2005: 225; DÍAZ ARIÑO 2008: G1.

tre el Camp de Tarragona³⁰ i Lleida. En efecte, no segueix la via Tarraco-Ilerda a través de la Conca de Barberà com seria d'esperar, sinó que agafa un camí de muntanya que obliga a ascendir a alçades de 1000 msnm. Els motius pels quals hom seguiria aquesta ruta molt més costeruda poden ser diversos. En primer lloc, arribar al lloc del conflicte sense ser vistos, atès que aquesta seria una ruta gens transitada i en certa forma protegida per espessos boscos. Per altra banda, per dirigir-se a l'àrea sud de Lleida, per la zona de Maials-Serós, on es desenvolupà part de la campanya bèl·lica, aquest era el camí més curt. El fet que s'hagin trobat bales SCAE a Montsó indica que a part dels fets bèl·lics principals descrits minuciosament per Cèsar n'hi hagueren altres de colaterals en els territoris circumdants, escaramusses, assalts, etc. de petit abast que només ara, amb la contrastació d'aquestes primeres petjades arqueològiques, podem començar a valorar³¹.

En principi, considerada aïlladament, la troballa de Picamoixons amb la marca SCAE, tot i situar-se en el segle I aC pel conjunt numismàtic, tenia seriosos problemes d'ubicació cronològica³². El jaciment de Prades, on s'associen les marques SCAE i XII, permet situar sense dubtes els projectils amb la marca SCAE en les guerres entre Cèsar i Pompeu i més concretament en la campanya de l'estiu del 49 quan tingué lloc la batalla d'Ilerda que tan ben documentada està per les fonts, fins el punt que sabem que el mateix Cèsar comptava amb unitats de foners³³.

No hi ha dubte que tots aquests projectils estan relacionats amb moviments militars lligats a l'esmentada batalla d'Ilerda. No obstant, no se'ns escapa un fet important; just en l'àrea on es desenvoluparen els fets principals no tenim constància de l'aparició de *glandes inscriptae*. Això pot deure's potser a que les unitats de foners actuaven més en

zones de muntanya; o bé a que hipotètiques troballes a l'àrea lleidetana són per mi ignorades. De fet, m'ha arribat la notícia de la troballa de diversos projectils de fona amb inscripció a la Granja d'Escarp (Lleida), en l'aiguabarreig entre el Segre i el Cinca, en un lloc molt més proper a l'escenari bèl·lic, uns 10 km a l'oest d'on tradicionalment s'han situat part dels episodis bèl·lics de la batalla³⁴, que no he tingut ocasió de veure.

Amb aquestes troballes s'aporten una sèrie de novetats que relaciono tot seguit:

Es presenta un dels majors conjunts de *glandes inscriptae* trobats al món romà, amb un nombre total de 84 exemplars; la troballa de Picamoixons, comparable només a troballes com les d'Azuaga³⁵, Perugia³⁶ o Ascoli³⁷.

S'ofereixen per primera vegada a Catalunya projectils de fona amb inscripció, tots procedents del que fou l'extens *territorium* de l'antiga Tàrraco.

Es mostra per primer cop un conjunt de *glandes* relacionats amb la batalla d'Ilerda de l'any 49 aC entre Cèsar i els llegats de Pompeu, un fet molt ben documentat per les fonts però amb gairebé cap testimoni arqueològic³⁸.

Es dona una interpretació plausible a les inscripcions SCAE, per a qui proposem a Scaevola, el possible *deductor* de la colònia de Tàrraco que hauria participat també en les operacions bèl·liques sota les ordres de Cèsar; i XII, que considerem la dotzena legió.

Per primera vegada s'identifiquen projectils inscrits del bàndol de Cèsar en el *bellum Hispaniense*³⁹.

L'arqueologia prova que, a més dels principals moviments de tropes descrits per Cèsar, durant la batalla d'Ilerda de l'any 49 es van produir escaramusses i operacions militars en àrees més allunyades de la zona del conflicte, com a mínim en una àrea a 50/60 Km tant en direcció NE com SE⁴⁰.

30. No dic Tarragona, perquè si inicialment Tàrraco era pompeiana potser aquesta unitat va passar per l'interior per evitar acostar-se a la capital (per exemple per la via que unia el Penedès amb l'Alt Camp).

31. La bibliografia sobre la campanya d'Ilerda és molt extensa. Esmentem especialment els treballs clàssics de STOFFEL 1887 i SCHNEIDER 1950, a més de PRIETO 1952, MATEU 1960 pel que fa a la localització dels escenaris de la fase final de la batalla del Segre, FERREIRO 1978 per la cronologia de la fase inicial de la campanya i AMELA 2000 per a l'exèrcit pompejà.

32. En el sentit de saber si s'havia d'associar a les guerres sertorianes o a les de Cèsar amb Pompeu.

33. BC I 83.

34. Si atenem al clàssic mapa publicat per Schulten a les *Fontes Hispaniae Antiquae* (SCHULTEN 1940, mapa 1).

35. Entre 1.900 i 2.000, de les quals només un nombre indeterminat estaven segellades.

36. Un nombre de 97 recollides en el catàleg de ZANGEMEISTER (1885: 52-78).

37. ZANGEMEISTER (1885: 5-47) en recull 246 després de descartar les falsificacions del segle XIX. Sobre les *glandes spuriae*, val la pena llegir ZANGEMEISTER 1885: VIII-IX i 88-100, i sobre el cas específic de les d'Ascoli, LAFFI 1981.

38. Un dels pocs que s'hi podria atribuir és el jaciment Puig Ciutat (Oristà), encara en un estat molt inicial de la investigació (GARCIA *et alii* 2010).

39. Fins ara totes les inscripcions de *glandes* hispanes corresponents a aquest conflicte bèl·lic eren del bàndol pompejà (PINA / ZANIER 2006: 46).

40. Una versió més àmplia d'aquest treball ha estat publicada a *Chiron* n. 43 amb el títol "Cèsar contra Pompeyo. *Glandes inscriptae* de la batalla de Ilerda (49 aC)".

BIBLIOGRAFIA

- ALFÖLDY, G. (2000). "Wann wurde Tarraco römische kolonie?", a Paci, G. (ed.): *Epigraphai. Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasperini*, Tivoli, p. 3-22.
- AMELA, L. (2000). "Efectivos del ejército pompeyano en Hispania (49-44 a.C.)", *Revista de Historia Militar*, 89, p. 11-56.
- BENEDETTI, L. (2012). *Glandes Perusinae. Revisione e aggiornamenti*, Opuscula epigraphica, 13, Roma.
- BOWMAN, A.K.; CHAMPLIN, E.; LINTOTT, A. (1996). *The Cambridge Ancient History, X. The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*, Cambridge.
- BROUGHTON, T.R.S. (1951-1952). *The Magistrates of the Roman Republic*, 2 vols., Philological Monographs XV, New York.
- CONTRERAS, F.; MÜLLER, R.; MONTANER, J.; VALLE, F. (2006a). "Estudio pormenorizado de los glandes de plomo depositados en el CEHIMO", *Cuadernos CEHIMO*, 33, p. 97-163.
- CONTRERAS, F.; MÜLLER, R.; VALLE, F.J. (2006b). "El asentamiento militar romano de Sanitja (123-45 aC): Una aproximación a su contexto histórico", *Mayurqa*, 31, p. 231-249.
- COWAN, R. (2007). *For the glory of Rome. A history of warriors and Warfare*.
- DÍAZ ARIÑO, B. (2005). "Glandes inscriptae de la Península Ibérica", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 153, p. 219-236.
- DÍAZ ARIÑO, B. (2008). *Epigrafía latina republicana de Hispania*, col. Instrumenta, 26, Barcelona.
- DOMERGUE, C. (1970). "Un témoignage sur l'industrie minière et métallurgique du plomb dans la région d'Azuaga (Badajoz) pendant la guerre de Sertorius", *XI Congreso Nacional de Arqueología (Mérida, 1968)*, Zaragoza, p. 608-626.
- DOMÍNGUEZ, A.; MAESTRO, E. (1994). *La Vespasa, foco de romanización de la Ilergecia occidental*, Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- FERREIRO, M. (1988). "Las operaciones previas a la campaña del Segre", *Habis*, 18-19, p. 277-297.
- FIELDS, N. (2008). *Warlords of Republican Rome. Caesar versus Pompey*.
- GARCIA, E.; PADRÓS, C.; PUJOL, A.; SALA, R.; TAMBÁ, R. (2010). "Resultats preliminars de la primera campanya d'excavació al jaciment de Puig Ciutat (Oristà, Osona)", *Ausa*, 166: Vol. 24, p. 685-714.
- GOROSTIDI, D. (2010). *Ager Tarraconensis, 3. Les inscripcions romanes*, Tarragona.
- HÜBNER, E. (1885). *Exempla scripturae epigraphicae latinae*, Berlin.
- KEPPIE, L. (1998). *The making of the Roman Army: from Republic to Empire*, Oklahoma.
- LAFFI, U. (1981). *Ausculum II. Ricerche antiquarie e falsificazioni ad Ascoli Piceno nel secondo ottocento*. Pisa.
- MATEU, F. (1960). "La batalla del Padrós según la topografía descrita por Julio César (fase final de la campaña del Segre)", *Ilerda*, 24, p. 55-66.
- MOMMSEN, T. (1884). "Observationes epigraphicae", *Ephemeris Epigraphica. Corporis Inscriptionum Latinarum supplementum*, V, Roma.
- NICOLÀS, J.C. (1983). "Romanización de Menorca", a J. Mascaró (coord.): *Geografía e Historia de Menorca*, vol. IV, Menorca, p. 201-288.
- PEREA, S. (1997). "Dos nuevas glandes inscriptae de la provincia de Córdoba", *Arx*, 2-3, p. 167-172.
- PINA, F.; ZANIER, W. (2006). "Glandes inscriptae procedentes de la hispania Ulterior", *Archivo Español de Arqueología*, 79, p. 29-50.
- PRIETO, P. (1952). *Campaña de Julio César ante Lérida*, Lleida.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, J. (2003). *Historia de las legiones romanas*, Madrid, 2 vols.
- RUIZ DE ARBULO, J. (2002). "La fundación de la colonia Tarraco y los estandartes de César", a Jiménez, J.L.; Ribera, A. (coord.): *Valencia y las primeras ciudades romanas en Hispania*, Valencia, p. 137-156.
- SCHNEIDER, R. (1950). "Ilerda. Aportación a la historia de las guerras romanas", *Ilerda*, 14, p. 117-154. [es tracta de la traducció de l'original publicat a Berlin el 1886].
- SCHULTEN, A. (1940). *Fontes Hispaniae Antiquae, fasc. V. Las guerras de 72-19 aC*, Barcelona.
- STOFFEL, E. (1887). *Histoire des Jules César, Guerre civile*, 2 vols, París.
- VÖLLING, Th. (1990). "Funditores im römischen Heer", *Saalburg Jahrbuch*, 45, p. 24-58.
- ZANGEMEISTER, C. (1885). *Glandes plumbeae latine inscriptae*, *Ephemeris Epigraphica* VI, Berlin.

ANNEX. QUADRE AMB LES DADES MÈTRIQÜES DELS PROJECTILS DE PICAMOIXONS

Núm.	Llargada	Amplada	Pes (gr)
1	5	1,9	65,1
2	4,8	2	56
3	4,8	2,1	55,8
4	4,6	1,9	56,8
5	4,7	2	59,4
6	4,4	2	56,7
7	4,9	2	60,1
8	5,1	2	69,7
9	4,2	2	57,6
10	4,8	2,1	73,5
11	4,8	2	57,4
12	4,5	2	59
13	5,1	2	69,4
14	4,6	2	64,6
15	5	1,9	57,6
16	4,8	2	64,7
17	4,8	2	59,9
18	5	2,1	66,3
19	4,9	1,9	66
20	4,6	2	61,9
21	4,8	1,9	58,7
22	4,5	1,9	53,7
23	4,6	2,1	64,7
24	4,7	1,9	57
25	4,7	1,9	56,1
26	4,8	1,9	56,6
27	4,4	2	52,9
28	5,1	2	69,3
29	4,5	1,9	62
30	4,5	2,1	71,8
31	4,4	1,9	56
32	5	2	65
33	4,6	2,1	62
34	4,7	2	59,3
35	5,1	2	67,2
36	4,2	2,1	55,2
37	4,8	1,9	63,6
38	5,1	2,1	69,1
39	4,9	1,9	65,1
40	4,4	1,9	53,5
41	4,6	2,1	65,8

Núm.	Llargada	Amplada	Pes (gr)
42	5	2	61,5
43	4,8	2	65,6
44	4,8	2,1	64,2
45	4,8	2	57,5
46	5,2	2,1	66,8
47	4,3	2	56,9
48	4,8	2	69,9
49	5,1	2	66
50	5	2	69,7
51	4,8	1,9	58
52	4,8	2	64,9
53	4,2	1,9	60,9
54	5	2	57,6
55	4,8	2	58
56	5	2,1	67
57	4,8	1,9	62,7
58	4,8	2,1	64,9
59	5,2	2	64,2
60	4,8	1,9	60,6
61	5,2	2	64,8
62	4,7	2	55
63	4,8	1,8	51,7
64	5	2,1	66,2
65	4,7	1,9	61,3
66	4,5	2	56,6
67	4,9	1,9	56,6
68	4,8	2	56,9
69	4,9	1,9	58,2
70	4,8	1,9	54,3
71	4,3	2	56,5
72	4,7	2	61,3
73	4,8	1,9	59,3
74	4,9	2	60,1
75	5	2,1	57,2
76	5,1	2	58,9
77	4,6	1,8	55,7
78	3,9	2	56,6
79	4,9	1,9	52,7
80	4,5	1,9	50,7
81	4,4	1,9	47,3
82	[5,4]	2	60,6

ISBN: 978-84-616675-2-9

9 788461 667529

